

REKONSTRUKCIJA ILI DE(KON)STRUKCIJA: IZGLEDI BOSNE I HERCEGOVINE U SVJETLU ISKUSTVA RASPADA JUGOSLAVIJE

Bez "nacionalne države" nema ni "civilnoga društva" ni "liberalne demokracije", ili – upravo je nacionalna država ona "politička posuda" u kojoj je moguće natjecanje za društvenu moć urediti po pravilima liberalne demokracije

Mladen Ančić

PROCES RASPADA SFR JUGOSLAVIJE POSTAO JE TIJEKOM 90-ih godina jedan od najeksploatiranih problema moderne historiografije, možda čak i više u okolnom svijetu no u državama koje su je naslijedile. Činjenica je, također, da je u sklopu toga procesa rat u BiH, vođen od kraja 1991. do kraja 1995. godine, bio svakako najspektakularniji, praćen medijskom ekspozicijom dovedenom gotovo do razine izravnoga prijenosa. Stoga nije nikakvo čudo što se o dotad tek relativno poznatoj zemlji i jednoj od njezinih republika, za koju je u svijetu do 1992. rijetko tko i čuo, počelo pisati na svim stranama. Nedavno objavljena bibliografija N. Malcolma i Q. Hoarea, nastala kako bi se kako-tako sistematizirala produkcija, pokazuje da je u desetljeću između 1990. i 1999. godine objavljeno preko 350 naslova (djela) koja se na ovaj ili onaj način bave Bosnom i Hercegovinom, i to samo na "zapadnim" jezicima (Hoare-Malcolm, 2001). Tomu svakako treba pridodati veliki broj rasprava, reportaža, novinskih članaka i sličnog štiva, objavljenoga na stranicama periodičnoga tiska, odnosno u posebnim zbornicima, i opet samo na "zapadnim" jezicima. Podigne li se potom pogled u ptičju perspektivu te sagleda i produkcija na području same bivše Jugoslavije, odnosno u "ostatku" svijeta koji se ne koristi "zapadnim" jezicima, slika postaje zastrašujućom. Ukratko, pod naslovima u kojima se spominju "Jugoslavija" i "Bosna i Hercegovina" pisali su "svi" i pisalo se o "svemu" što je u svezi i što nije u svezi s raspadom SFRJ i ratovima koji su iz njega proizašli. Malcolmov i Hoareov kritički pristup u izradi bibliografije to vrlo zorno pokazuje. Iz nje jasno proizlazi da veliki dio produkcije nastale tijekom 90-ih godina 20. stoljeća, formalno posvećene bivšoj Jugoslaviji i

BiH, zapravo malo, a ponekad i gotovo ništa ne govori o onomu što se naslovom podrazumijeva.

U takvoj situaciji veliki problem postaje čak i temeljna orijentacija ozbiljnijega čitatelja, koji vrlo teško može razabrati što se u toj golemoj produkciji isplati a što ne isplati čitati. Problem, naime, proizlazi iz činjenice da, zahvaljujući medijskoj ekspoziranosti i iz nje izraslom prividu prema kojemu se u ratovima na području bivše Jugoslavije iskazalo neuobičajene količine i oblike nasilja, djela s Jugoslavijom i Bosnom i Hercegovinom u naslovu imaju dobre izgleda na knjižarskom tržištu. To je, s druge strane, ponukalo stanovit broj autora da pri izboru naslova svojih djela, koja na ozbiljan način govore o uzrocima svega što se u Jugoslaviji i oko nje događalo krajem 80-ih i tijekom 90-ih, pokušaju izbjeći izravno referiranje na medijski ekspozirane odrednice. Upravo je to slučaj s knjigom američkoga povjesničara i sociologa Victora Roudometofa, koja je izravni povod ovome tekstu. Roudometof, naime, u naslov svoje knjige (*Nationalism, Globalization, and Orthodoxy. The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*), tiskane 2001. godine, stavlja pojmove koji precizno definiraju predmet rasprave, no istodobno izbjegava čak i natuknuti kako raspravlja velikim dijelom upravo o raspadu Jugoslavije, ocrtavajući duboke povijesne uzroke toga raspada. Oslanjajući se, dakle, na njegove rezultate pokušat ću u ovoj prigodi pokazati što donosi "multidimenzionalna raščlamba" kakvu Roudometof predlaže i provodi. Temeljna je zamisao ovoga teksta pokazati koliko takva raščlamba pomaže u obrani ili obaranju teze po kojoj su Jugoslavija i Bosna i Hercegovina tek spojene posude, pri čemu se

u ovoj drugoj samo ponavlja slučaj one prve, samo u manjim razmjerima.

Glavna teza koju američki autor zastupa djeluje na prvi pogled iznenađujuće, pogotovu uspoređuje se s korskim napjevima velike većine autora koji u raspadu Jugoslavije vide “retrogradne” procese. Već je, naime, u literaturi postala opće mjesto tvrdnja prema kojoj se raspad jedne “višenacionalne zajednice”, u svijetu koji se sve dublje i čvršće integrira, pripisuje “retrogradnoj ideologiji” nacionalizma. Ideologiji se, dakle, nacionalizma u takvoj slici daje negativan predznak te se uspjehe nacionalizma promatra kao povratak na “potrošene” ideološke obrasce i političke diskurse. Taj nacionalizam, međutim, i to onaj koji se javlja u balkanskim društvima *proprie dictu* (Turska, Grčka, Bugarska, Rumunjska, Srbija, Albanija, Makedonija), Roudometof promatra kao logičnu konzekvencu dugotrajnoga procesa modernizacije. Uočavajući da na Balkanu taj proces dugo traje, Roudometof ipak uočava i posebno ističe onu fazu kojoj on početak vidi u prvim desetljećima 19. stoljeća. Kroz taj proces iz okvira starih shvaćanja, izgrađenih u sklopu *milletskega* uređenja Otomanskoga carstva, rađaju se, oblikuju i dozrijevaju u sekvencijalnome nizu prvo države, a potom i

iz nje, određene su realnim iskustvom stvaranja i izgradnje državnih organizama nastalih u pobunama. U tome je procesu, međutim, veliku ulogu odigrao i proces globalizacije, dakako onakav kakav je bio tijekom 19. stoljeća. Tu svakako valja istaknuti prodor novih europskih ideja, među kojima je ona o “nacionalnoj državi” kao dijelu masovnoga društva svakako najjasnije vidljiva. No, u domeni realnih odnosa najvažnija posljedica uklapanja balkanskih političkih gibanja u globalizacijske tijekove onoga doba jest činjenica da teritoriji država nastalih na europskom dijelu Otomanskoga carstva nisu bili rezultat autohtonih procesa nacionalne integracije, nego volje velikih sila. Svaki, naime, ozbiljniji balkanski sukob rješavan je u globalizacijskom okviru, za međunarodnim pregovaračkim stolom. Pri tome su interesi onodobnih velikih sila igrali presudnu ulogu u iscrtanju budućih granica. Kako je, međutim, Otomansko carstvo bilo stvarno multietničko, multikonfesionalno, pa susljedno tome i multikulturno, stvaranje bilo kakve (homogene) nacionalne države na njegovu nekadašnjem teritoriju nije bio jednostavan posao, ponajprije stoga što nijedna provincija nekadašnjega Carstva nije imala etnički i konfesionalno, pa stoga ni kulturno homogenu populaciju. Izravna posljedica toga je ustaljivanje prakse “etničkoga čišćenja” (pri

Na nutarnjemu planu novih balkanskih društava zadatak pravdanja, odnosno legitimiranja nasilja u okviru prakse “etničkoga čišćenja”, pripao je akademskoj nacionalnoj historiografiji. Ona je, financirana državnim novcem u okvirima izgradnje masovnog nacionalnog obrazovnog sustava, počela stvarati sliku “nacionalne povijesti”

moderne nacionalističke ideje te iz njih izvedena praksa, koja, zasad, rezultira stvaranjem nacionalnih država. Posebnost tome procesu, poglavito u odnosu na sličan proces modernizacije u susjednoj regiji Srednje-istočne Europe, koji je dosad najuspješnije analizirao i opisao M. Hroch (Hroch, 2000), daje uporaba pravoslavlja i tradicija izraslih iz njega u konstrukciji novih nacionalnih identiteta. Pojavu, pak, i ukorjenjivanje nacionalizma Roudometof vezuje uz proces globalizacije, odnosno sve većega uvlačenja Otomanskoga carstva u europske i svjetske gospodarske i političke tijekove 19. stoljeća.

Ono što se u složenoj raščlambi pojavljuje kao jedan od svježijih ali i važnijih rezultata jest autorov stav sukladno kojemu se “oslobodilačkim” ratovima vođenim u Grčkoj i Srbiji u prvim desetljećima 19. stoljeća nikako ne može pripisati značajke “nacionalne revolucije”. To praktično znači da se s tih seljačkih pobuna skida romantična koprena “nacionalnih pokreta”, a onda se prve pojave ideologije nacionalizma zapravo vezuju uz stvaranje i izgradnju državnih organizama nastalih kao rezultat seljačkih pobuna. Zaključak, s dalekosežnim posljedicama, jest da su “oslobodilački ratovi” bili zapravo – *seljačke pobune*, u uspjehu kojih je važnu ulogu imalo i sudjelovanje profesionalnih bandita (“hajduka”) s vojničkim iskustvom. Nacionalistička, pak, ideologija, pa susljedno tomu i praksa izrasla

čemu su nasilje i “humano preseljenje” dva najvažnija mehanizma) nakon iscrtanja političkih granica. Ta je praksa, s temeljnim ciljem stvaranja etnički, konfesionalno i kulturno homogene populacije – Nacije, postala integralnim dijelom procesa izgradnje nacionalne države na balkanskome prostoru, za što Roudometof podastire brojne dokaze.

No, razmatrajući i raščlanjujući dvostoljetna gibanja, Roudometof ne zanemaruje ni pitanje kako su suvremenici, kako oni “unutra” (stanovnici pojedinih zemalja, odnosno njihove elite) tako i oni “izvana” (europsko i svjetsko javno mnijenje), gledali i ujedno predstavljali ta zbivanja. Riječ je zapravo o tomu kako je izgrađena suvremena slika Balkana, o čemu je i inače u novije vrijeme puno toga s različitih zrenika napisano (Todorova, 1999; Bijelić - Savić, 2003). Ostavljajući po strani pitanje postanka “balkanizma” kao jedne vrsti “orijentalizma” u javnome diskursu Zapada, valja ovdje u prvi plan izvući ono što američki povjesničar tek naznačuje, ne upuštajući se u detaljnu raščlambu. Naime, na nutarnjemu planu novih balkanskih društava zadatak pravdanja, odnosno legitimiranja nasilja u okviru prakse “etničkoga čišćenja”, pripao je akademskoj nacionalnoj historiografiji. Ona je, financirana državnim novcem u okvirima izgradnje masovnog nacionalnog obrazovnog sustava, počela stvarati sliku “nacionalne povijesti”. Ta je slika dobila

To što nacija i nije Nacija (primordijalna i vječito prisutna kategorija čije se podrijetlo gubi u tami neistražive pretpovijesti) može za jedan dio ljudi predstavljati razočarenje, a za drugi dio razlog trijumfalnoga zadovoljstva i podsmjeha "naciji" kao "izmišljenoj kategoriji". No, čini se da ni jedni ni drugi zapravo nisu u pravu

oblik teleološkog procesa kojemu je konačni cilj i ishod upravo stvaranje nacionalne države, a u konačnici legitimiranje aktualnih struktura moći (u tome smislu valja čitati primjerice djelo Jelavich, 1992). U takvu okviru, a u sklopu "uvoza" ideja kao dijela modernizacijskih i globalizacijskih procesa, došlo je do onoga što su svojedobno E. Hobsbawm i skupina drugih povjesničara opisali kao postupak "izmišljanja tradicija". Riječ je o postupku kojim se pojedinačnim događajima i pojavama iz okvira povijesti određenoga područja pripisuje u nacionalnim razmjerima univerzalna važnost (Hobsbawm - Ranger, 2002). K tomu je stvoren i nacionalni povijesni "Panteon" (pojam je preuzet iz Assmann, 2002), u koji su smješteni gotovo nasumce izabrani povijesni likovi kojima je pripisana ključna uloga u povijesti, odnosno stvaranju Nacije. Cijeli je tako nastali konstrukt, dakako, podrazumijevao i sliku "sila zla", u koju je strpano sve ono što je stajalo na putu ostvarenja "tisućgodišnjega sna" kako ga je zamislila i postavila nova elita. Pod tu je, pak, kategoriju podvedeno sve što se razlikovalo i što je remetilo projekciju homogenog društva kako je ono sada zamišljeno – sve je to valjalo ukloniti, a to je pripalo u zadatak državi i njezinim službenim i poluslužbenim organima represije. I tako je zatvoren krug u kojemu je nastao i stoljeće i pol se reproducirao obrazac ponašanja političkih i gospodarskih elita u novostvorenim nacionalnim državama.

* * *

Što, dakle, ovako predočena paradigma nudi za razumijevanje raspada Jugoslavije, odnosno za razumijevanje situacije nastale nakon toga? Prije odgovora na to pitanje valja se bar na trenutak zadržati na nekim teorijskim premisama koje, uostalom, izravno potvrđuju i rezultati predočeni u djelu američkoga povjesničara. U prvome redu valja svakako naglasiti da raščlamba Victora Roudometofa jasno podupiru zaključak koji nacionalni identitet tretira kao "situacijski konstrukt" usmjeren na masovnu političku mobilizaciju. Riječ je, dakle, o društvenoj tvorbi čija forma, ali i sadržaj, presudno ovise o ukupnom društvenom kontekstu, a koja se javlja kao posljedica europskih procesa modernizacije u 19. i 20. stoljeću (Smith, 1998; Jenkins, 2001). To, pak, što nacija i nije Nacija (primordijalna i vječito prisutna kategorija čije se podrijetlo gubi u tami neistražive pretpovijesti) može za jedan dio ljudi predstavljati razočarenje, a za drugi dio razlog trijumfalnoga zadovoljstva i podsmjeha "naciji" kao "izmišljenoj kategoriji". No, čini se da ni jedni ni drugi zapravo nisu u pravu. Samo za ilustraciju valja se osvrnuti tako na stav čuvenog teoretičara "otvorenog društva", Karla Poppera, koji je u povodu rata na području bivše Ju-

goslavije ustvrdio kako je ovdašnji nacionalizam smiješan, i to stoga što stavlja jedne naspram drugih skupine koje su – Slaveni (prema Vlajslavljević, 2003, 227). To bi, zapravo, trebalo značiti da je kategorija "Slaveni" stvarnija i nadređena kategorijama "Bošnjaci", "Hrvati" ili "Srbi", da je riječ o *rasno istoj populaciji*, koja onda valjda kao *bratska* ne bi smjela biti u međusobnom sukobu. No, sva relevantna novija istraživanja (Barford, 2001; Kurta, 2001; Pleterski, 1990) jasno pokazuju kako je i identitetska oznaka "Slaveni", kao uostalom i sve slične, tipa "Germani", "Romani" itd., tek "situacijski konstrukt". Doduše, riječ je o mnogo starijim konstruktima, nastalim u posve drugačijim okolnostima i za druge potrebe, no to u suštini i nije važno, ili možda jest? To bi značilo da društveni konstrukti tek nakon određenoga vremena stječu legitimitet stvarnosti i objektivnosti, što se ipak čini – smiješnim!

Ako, dakle, doista i jest nastala kao "zamišljena zajednica" (pojam je u uporabu uveo Anderson, 1998), nacija nije ostala na tome. Kao i mnoštvo drugih "društvenih proizvoda" i ona se reificirala, postala je stvarnom (suštinu procesa iskazuje u nas neprevodivi engleski izričaj *make-believe*), a skoro dvostoljetno funkcioniranje ovoga društvenog konstrukta ostavilo je silnoga traga u povijesti (Wehler, 2002, 129 i d.). Činjenica da je "zamišljena" naciju ne čini manje stvarnim društvenim fenomenom. Ono što, međutim, većina teoretičara koji su se bavili nacionalnim identitetom i nacionalizmom ne vidi, jer je "samo po sebi" razumljivo i tvori dio njihova dnevnoga iskustva (većina teoretičara potječe iz zapadnih društava), jest zaključak da je stvaranje nacionalne države podrazumijevalo i stvaranje posebne, nove političke klime. Ta je klima sa svoje strane omogućila oblikovanje civilnog društva i liberalne demokracije kao (sa zreništa kulturnoga obrasca kojemu pripada autor ovih redaka, najmanje loše) forme društvenoga i političkoga uređenja. Drugim riječima rečeno, bez "nacionalne države" nema ni "civilnoga društva" ni "liberalne demokracije", ili – upravo je nacionalna država ona "politička posuda" u kojoj je moguće natjecanje za društvenu moć urediti po pravilima liberalne demokracije.

S ovako formuliranim teorijskim premisama možemo se okrenuti "jugoslavenskom slučaju", opskrbljeni oruđima analize kako ih je definirao Roudometof. Tek uz pomoć njegovih raščlamba moguće je dublje i izravnije razumijevanje razlika (i sličnosti) srpskoga i hrvatskog nacionalizma, odnosno razloga zbog kojih je njihov susret i pokušaj kohabitacije u političkom okviru nazvanom "Jugoslavija" završio tako kako je završio. Pri takvoj raščlambi valja, dakako, voditi računa i o načinu na koji

su se gibanja na prostoru bivše Jugoslavije uklapala u globalizacijske i europske modernizacijske procese.

U kratkome orisu koji ovdje namjeravam predočiti valja svakako poći od konstatacije da je srpski nacionalizam oblikovan u sklopu izgradnje nacionalne države. Okolnosti u kojima je ta država bila uspostavljena a onda i izgrađivana bile su raspad Otomanskoga carstva i borba za njegovo naslijeđe. U toj je borbi i Srbija, kao i sve ostale države-sljednice propadajućega Carstva, imala otvorenu perspektivu teritorijalnoga širenja (upravo je to kontekst u kojemu nastaje čuveno "Načertanije" Ilije Garašanina, tekst koji se danas prečesto razmatra izvan svoga povijesnog konteksta i uz negativan emocionalni naboj, kao da je njegov autor u najmanju ruku član Miloševićeve vladajuće ekipe). Druga je važna okolnost koja će utjecati na oblikovanje srpske nacionalne ideologije činjenica da se ona oslanja na shvaćanje društvene zajednice kao *milleta*, shvaćanje naslijeđeno iz otomanskoga svijeta, a prema kojemu društvenu zajednicu tvore pristaše jednoga vjerzakona. Iz takvih temeljnih odrednica jasno proizlazi glavni povijesni narativ nacionalne ideologije – nova je država zapravo sljednica srednjovjekovne Srbije; Srbi su svi oni koji pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi (to je, doduše, stara ideja "slavenosrpstva", no prije 30-ih godina 19. stoljeća ona nije imala stvarne društvene težine jer nisu postojali komunikacijski kanali kroz koje bi se mogla širiti); iz tih premisa proizlazi da nova država "prirodno" polaže pravo na teritorije koji su pripadali srednjovjekovnoj Srbiji (pri tomu se zanemaruju razlike spram srednjovjekovnih shvaćanja što je "kraljevstvo", a što vlast pojedinoga vladara), ali i na one teritorije koje su u vrijeme otomanske vlasti naselili pravoslavni vjernici koji su u novome domicilu ostali uklopljeni u organizacijski okvir Srpske pravoslavne crkve. U tako stvorenoj slici "koprenom zaborava" se prikriju činjenice koje stoje u suprotnosti s temeljnim postavkama – zatečeni muslimani koji se nisu mogli uklopiti u kategoriju "Srbi", uz puno nasilja (opravdanog 400-godišnjim "ropstvom"), protjerani su iz nastajuće države; zatečeni pripadnici etničkih skupina (Grci, Cincari, Armenci, itd.) pravoslavnoga vjerzakona asimilirani su; u diskursu o područjima na koja je nova država reflektirala nije se govorilo o populaciji koja se nije mogla podvesti pod kategoriju "Srbi" (a koja je posvuda tvorila većinu u odnosu na vjernike SPC), pa je stvoren dojam da na Kosovu, Bosni, Hercegovini, Vojvodini, žive samo Srbi koji jedva čekaju stresti "jaram tuđinske vlasti". U ovome je ključu konstruirana slika "nacionalne povijesti", da bi u njoj središnje mjesto bilo dodijeljeno "kosovskom mitu" koji je trebao opravdati revindikacije na račun omražene "Turske" i "Turaka" koji su uni-

štili srednjovjekovnu srpsku veličinu te time postali omraženi "drugi" (to ne znači da mitske slike kosovske bitke nije bilo i ranije; to samo znači da je tom motivu središnje mjesto dala upravo nova "nacionalna historiografija).

Dakako, sve ovo nije bilo plod djelovanja nekoga zastrašujućeg "zločinačkog uma" koji je samo ostvarivao unaprijed postavljeni grandiozni plan. Intelektualni konstrukti o kojima je riječ bili su u svojim temeljima djelo male skupine loše i polovično obrazovanih ljudi, koji su samo nastojali dati prihvatljivo objašnjenje i intelektualnu formu djelovanju elite (koju su, inače, tvorili trgovci svinjama i seoski knezovi) na vlasti. Dovoljno je ovdje samo navesti slučaj Vuka Stefanovića Karadžića, jedva pismenoga seljaka, kojemu su kasnija nacionalna propaganda (ali i anti-propaganda) pripisale status "velikoga jezikoslovca" i važnog "nacionalnog mislioca". Vuk je, sa svoje strane, do čuvenoga zaključka o Srbima – govornicima štokavskoga narječja došao svojom jednostavnom seljačkom logikom, poduprtom onim što je u Beču načuo o "njemačkom" i "talijanskom" slučaju: ako sam ja Srbin, onda su i svi koji govore "mojim" jezikom također Srbi. Njegov način razmišljanja savršeno ilustrira već puno puta citirana (posljednji put u Stančić, 2002, 82) epizoda o "nacionalnoj anketi" na Pelješcu iz 1841. godine. Slična je situacija bila i s razvojem srpske historiografije, koja u doba stvaranja nacionalnoga identiteta nije imala nikakve tradicije, kao elementa koji bi nametao ograničenja i postavljao krajnje dosege "zamišljanju". Snagu je, međutim, cijeli pothvat intelektualne konstrukcije nacije dobio zahvaljujući mehanizmima države, prije svega njezina obrazovnog sustava. Kroz taj su se sustav konstrukti u svojim početnim obrisima reproducirali i širili u dubinu društva, dok nisu postali sastavni dio i kućnoga odgoja, odnosno onoga što se modernim riječima naziva "primarni krug socijalizacije". Istodobno, taj je obrazovni sustav, doduše sporo i mukotrpno, stvarao i svoju autonomnu akademsku zajednicu, unutar koje će se vremenom, uz oslonac na ideje "uvezene" sa Zapada, konstrukti dotjerivati, širiti i dopunjavati, dobivajući akademsku uvjerljivost ("naši učenjaci tako kažu"), potvrđenu i državnim autoritetom. Čak ni uvođenje "jugoslavenskoga" elementa, koji je za Garašanina sredinom 19. stoljeća bio toliko nerazumljiv da je bez ikakva komentara iz radne verzije "Načertanija" koju mu je podastro jedan poljski politički emigrant brisao Hrvate, nije u tome smislu donijelo stvarnih promjena. Jugoslavenstvo se u srpske intelektualno-političke krugove probilo onog trenutka, nakon aneksije BiH a pred izbijanje Balkanskih ratova (o tomu vidi Jelavich, 1992, 54), kada je postalo jasno da bi se Srbija mogla širiti ne samo na račun Otomanskoga Carstva već i na ra-

Stoga se doista može smatrati prividom da su Jugoslaviji glave došli ("nasilni") nacionalisti – njezin je život okončan zbog nemogućnosti prilagodbe jednoga nacionalizma, u danoj situaciji i najsnažnijega, onoga srpskog, potrebama novoga vremena

Može li se o Bosni i Hercegovini govoriti kao “Jugoslaviji u malom”, koja je osuđena prijeći isti put koji vodi k raspadu? Osim uopćenoga odgovora po kojemu u povijesnome gibanju nema predodređenosti (i Jugoslavija se mogla održati, pod uvjetom da su akteri birali drugačije dugoročne ciljeve), odgovor bi ukratko glasio: položaj i izgledi BiH lošiji su od onih Jugoslavije, pa se susljedno tomu o njoj i ne može govoriti kao “Jugoslaviji u malome”

čun Austro-Ugarske, koju su iznutra počeli rastakati nacionalni problemi. No, kako je to jugoslavenstvo bilo samo ideološki pokrov realnim političkim ambicijama, odnosno instrument preko kojega se pravdala težnja za teritorijalnim širenjem države, tako će i odnos između pojmova “Jugoslavija” i “Srbija” ostati trajno nedefiniran. Zapravo, “Jugoslavija” će uvijek i gotovo bez izuzetka, bez obzira na sve druge intelektualne i ideološke razlike, za srpsku humanističku inteligenciju ostati “jedna država u kojoj žive svi Srbi”. Status, pak, ostalih u toj državi i nije bio predmet posebnoga interesa, a na neki se način podrazumijevalo da će se ti ostali na kraju utopiti u Srbima/Jugoslavenima, jer, uostalom, većina njih i govori “srpskim” jezikom, a od “srpske matice” ih je odvojila tek njemačko-vatikanaska zavjera (samo kao primjer vidi Ivić, 1991). Takve su misli, u prvo vrijeme ucjepljivane generacijama kroz obrazovni sustav a onda i kroz kućni odgoj, postale i ostale temelj svakoga pristupa raščlambama suvremenih prilika i novije povijesti. Može ih se naći u djelima korifeja nacionalne historiografije (Ekmečić, 1989; Samardžić, 1991), ali i u onima “modernoga europskog liberalnog intelektualca”, kakvim se želi predstaviti Dejan Jović (koji, samo ilustracije radi, hrvatski i slovenski nacionalizam naziva “nasilnima”, za Slobodana Miloševića drži da je “u prvoj fazi ... bio jugoslavenski nacionalist” te da “nikada nije postao srpski nacionalist”, dok četnički pokret Draže Mihajlovića vidi kao “projugoslavenski” - Jović, 2003, 52, 65 bilj. 40, 141, bilj 25). Stoga nije nikakvo čudo što glavni povijesni narativ srpskoga nacionalizma nikad nije doveden u pitanje, pa primjerice čak i Vesna Pešić, ugledni sociolog s međunarodnim referencama ali i politički oporbenjak Miloševiću režimu, može napisati: “Srpski narod, kao i svi ostali balkanski narodi, gradio je svoj identitet na resantimanu. On je vekovima bio podređen imperijalnoj upravi boreći se da sačuva svoj identitet (jezik i veru), sanjajući o obnovi svog izgubljenog srednjovekovnog carstva” (Pešić, 1996, 40 – naglasio M.A.), kao da je srpski identitet trajna i nepromjenljiva činjenica, odnosno kao da je on uvijek i na isti način svjestan sebe i pod stalnom ugrozom “sila zla”.

Na drugoj strani hrvatski je nacionalizam imao jednim dijelom bitno drugačiju razvojnu putanju, bar do vremena stvaranja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. On je generiran u intelektualnim krugovima, kao odgovor na krizu multietničkog Habsburškoga imperija, izazvanu modernizacijom i novom ulogom masa u političkom životu, a poslužio je kao ideologi-

ja otpora državnoj vlasti. U definiranju svoga glavnog povijesnog narativa hrvatski je nacionalizma bio ograničen intelektualnom tradicijom, kako kritičke historiografije (Lucius-Lucić, Orbini, Rattkay, Krčelić itd. – vidi Antoljak, 1992) tako i jezikoslovlja (Kašić), kao i utjecaja modernizacijskih procesa što su zračili sa zapada. Isto tako važno ograničenje proizlazilo je iz činjenice da je i društvo Habsburškoga Carstva, poput onoga u Otomanskom, bilo multietničko, multikulturno i multikonfesionalno. No, za razliku od država sljednica Otomanskoga Carstva, Austro-Ugarska Monarhija nije ni mogla ni htjela provesti nasilni proces homogenizacije pučanstva (za razumijevanje situacije od krucijalnoga su značenja razmatranja u Bibò, 1995). Uslijed takvih ograničenja glavni je oslonac novoj ideologiji nađen u idejnom svijetu plemićke *natio Croatica*, koji je poslužio kao onaj element s kojim su se pripadnici drugih slojeva relativno lako mogli identificirati (Stančić, 2002). Istodobno je, međutim, iz istoga idejnoga svijeta izrastala i tradicija prodržavnih, ili bar neutralnih ideoloških stavova. To je kao posljedicu imalo stvaranje atmosfere dijaloga i jasnih ograničenja dosega “zamišljanja”, pa je, primjerice, Tomislav Maretić, kasniji predsjednik JAZU, mogao upozoravati ali i djelovati u smislu da se Andriju Kačića-Miošića, Nikolu Zrinskoga i Krstu Frankopana djeci u školama ne smije predstavljati kao članove Stranke prava (Jelavich, 1992, 65).

U tako postavljenim okvirima prihvatljivima su se pokazali upravo mitovi plemićke *natio Croatica* o državnom kontinuitetu (ban kao *prorex* i Sabor kao nositelj državnosti) i “državnom pravu” (shvaćanja *Pacte convente*), koji su mogli poslužiti i u političkim okršajima s mađarskim državnim vlastima. Kao prihvatljivi, ti mitovi nalaze put i do obrazovnoga sustava, no oni će ostati ograničena društvenog dosega, bez one “nedoljive” privlačnosti jednostavnih i agresivnih postavki temeljnoga povijesnoga narativa srpskog nacionalizma. Činjenica, pak, da je hrvatski nacionalizam nastao u multietničkom, multikulturnom i multikonfesionalnom okruženju, ali i pod pritiskom gibanja u kojima su se te društvene dimenzije vrlo lako i često politički instrumentalizirale, ostavila je u njegovu razvoju jasne i važne tragove. S jedne strane, sukob sa snažnom državom zahtijevao je traženje saveznika po svaku cijenu, što je rezultiralo izgradnjom i ukorjenjivanjem jugoslavenstva u intelektualnim krugovima. To je jugoslavenstvo tek na prvi pogled bilo posve oprečno onom jugoslavenstvu kakvo je u Srbiji pustilo korijen od početka 20. stoljeća – stvarno, me-

U “vanjskome obruču” BiH postoji jedan važan element koji njezinu situaciju čini neusporedivo težom od one u kojoj je bila Jugoslavija. Na vanjskim je, naime, granicama Jugoslavija imala “neprijatelje”, “sile zla”

đutim, “zemlju Južnih Slavena” hrvatska inteligencija nikad nije do kraja “zamislila”, pa se ona mogla ostvariti kako trijalističkim planovima u okviru Monarhije, tako i izvan njezinih okvira kroz ujedinjenje sa “slobodnim (bratskim slavenskim) zemljama”, Srbijom i Crnom Gorom. No, poput srpskih shvaćanja, i hrvatska je intelektualna verzija “zemlje Južnih Slavena” u najvećem broju slučajeva bila kao zamisao zapravo tek instrument koji je vodio ka ostvarenju većega i važnijeg političkog cilja - “hrvatske državnosti”.

S druge strane, često političko instrumentaliziranje multietničnosti sa strane državnih organa (posebice izigravanje srpske karte protiv Hrvata u banskoj Hrvatskoj, ali i sličan postupak s malobrojnima Srbima i Talijanima u Dalmaciji) rezultiralo je stvaranjem dojmive i široko rasprostranjene slike “drugog” (prije svega Srba) kao “remetilačkoga čimbenika”. Ono što proizlazi kao nedvojben zaključak iz svega rečenog jest da je hrvatski nacionalizam kakav je uobičen tijekom 19. stoljeća kao svijet ideja bio pun protuslovlja i daleko od monolitnosti kakva je vladala u Srbiji, k tomu ograničena dosega glede recepcije u dubini društva i, što svakako nije najmanje važno, tek u potrazi za državom koja bi mu pružila podršku. Situacija se, međutim, promijenila s pojavom i političkim djelovanjem braće Radić, koji su početkom 20. stoljeća uspjeli kreirati doista masovni nacionalizam, utemeljen na pučkoj seljačkoj kulturi. U tradicionalne pučke predodžbe (izvršno ih je ocrerala Rihtman-Auguštin, 1984) obrazovni je sustav do toga doba uspio ucijepiti neke elemente što su potjecali iz nacionalne ideologije, elemente koje su sada braća Radić koristila kao poluge u političkoj mobilizaciji masa. No, svakako je najvažniji rezultat djelovanja braće Radić bio modernizacijski pomak u demokratizaciji političke sfere u obliku shvaćanja kako je upravo seljački element bio temelj hrvatske nacije. Toj se novoj zamisli sada u svojim interpretacijama povijesti i stvarnosti postupno morala prisposodbljavati i intelektualna elita (otuda dolazi, primjerice, znakovito odbijanje moderne hrvatske historiografije da prepozna jasno iskazanu socijalnu konotaciju u srednjovjekovnoj uporabi pojma “Hrvati”, pa stoga i danas vrlo ozbiljni povjesničari – Raukar, 1997 – koriste pojam “hrvatski narod” čak i u kontekstu raščlambi ranosrednjovjekovne povijesti).

* * *

S ovakvim “ulaznim” vrijednostima, “zajednica Južnih Slavena” stvorena 1918. godine i nije mogla imati pred sobom neku blistavu budućnost. Njezino je stvaranje bilo rezultat sklapanja kompromisa između dijelova intelektualnih i političkih elita njezinih sastavnica (u prvome redu srpske i hrvatske), kom-

promisa koji je bio potaknut i prihvaćen pod utjecajem smjese ideologije i stvarnih interesa na strani sila pobjednica Prvog Svjetskog rata (načelo samoopredjeljenja i zaprečivanje širenja njemačke sfere utjecaja). Taj sporazum elita, međutim, pokušavao je pomiriti dvije nepomirljive ideje – prema njemu je trebalo stvoriti “jednu državu za sve Srbe”, u kojoj bi Hrvati imali svoju “državnost”. To je protuslovlje bilo tako snažno da je svaki oblik njegova rješenja izazivao nezadovoljstvo bar jedne od zainteresiranih strana – u unitarnoj Jugoslaviji hrvatska želja za državnošću nikako nije mogla biti zadovoljena, dok je jedini pokušaj zadovoljavanja hrvatskih težnji kroz stvaranje Banovine Hrvatske 1939. godine izazvao lavinu srpskoga nezadovoljstva (usp. sumarni prikaz srpskih stavova prema Banovini Hrvatskoj u Čavoški, 1991, 101-5; Đilas, 1991, 173).

Dvadesetogodišnju realnost pokušaja usklađivanja tih oprečnih zahtjeva ponajbolje ilustriraju okolnosti ujedinjenja ostvarenoga 1. studenoga 1918. godine, dakle onoga sklopa događaja u kojima je Svetozar Pribičević na prijeveru potpisao akt ujedinjenja bez ikakvih pregovora i garancija nesrpskim sudionicima toga posla. Tim su činom inaugurirane manipulacija i prijevera kao instrumenti koji će, uz masovno ali i kontrolirano nasilje, trajno obilježiti političku kulturu Jugoslavije između dva Svjetska rata. No, iako je srpska strana (pod čime podrazumijevam političku ali i intelektualnu elitu) tijekom dvadeset i tri godine postojanja prve Jugoslavije bila nedvojbeno najsnažnija, ipak nije mogla do kraja provesti svoje ideje. U prvome je redu na putu punoga ostvarenja ideje “jedna država za sve Srbe” stajala činjenica da na teritoriju te države potencijalni “Srbi” nisu imali čak ni apsolutnu demografsku većinu, pa su i sva nastojanja nasilne homogenizacije, po balkanskom receptu ustaljenom tijekom 19. stoljeća, ostala bez realnoga učinka. Jedini je stvarni rezultat homogenizacijskih napora bio polučena na području obrazovnoga sustava, što je postavilo temelje za pretvaranje potencijalnih “Srba” u realnu političku zajednicu – “srpski narod”. S druge strane, uspostavljanje novoga političkoga okvira i modernizacija, u mjeri širenja temeljnih političkih prava na cijelo pučanstvo, omogućili su završetak procesa hrvatske nacionalne integracije po receptu braće Radić. Riječ je o tomu da su se njihove ideje i djelovanje raširili i u onim krajevima gdje to prije rata nije bilo moguće zbog starijih administrativno-političkih granica (Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Vojvodina itd.). To je bilo ostvareno uz perpetuiranje tradicije oporbe hrvatskog nacionalnog identiteta i postojećega državnog okvira, odnosno s projekcijom konačnoga cilja u ostvarenju zasebne državnosti za Hrvate. Način, pak, vladanja centralističke elite iz Beograda i jasno vidljiva politička instrumentalizacija “Srba” (vjernika SPC izvan Srbije, one

u granicama pred balkanske ratove), posebice u krajevima gdje su živjeli izmiješani s "Hrvatima" (svima koji su se sada identifikovali s političkim pokretom S. Radića), imali su za rezultat sve snažnije utiskivanje slike o "srpskom remetilačkom čimbeniku". Rečeno jednostavnim riječima, na svim društvenim razinama, od seljaka, preko inteligencije do buržoazije, poklopile su se slike "Srbina" kao uživatelja privilegija u obliku lakšega pristupa oskudnim resursima (radna mjesta u državnoj administraciji i drugim državnim službama, povlašteni položaj u poslovima i uopće dodiru s državom i njezinim agencijama, itd.), sa slikom "Srbina" koji predstavlja glavnu prepreku na putu ostvarenje "hrvatske državnosti" (koja bi, a to je bio novi i još neizgovoreni dio misli, osiguravala isti položaj Hrvatima). Iz toga je na kraju izašla projekcija Jugoslavije kao "države Srba" na jednoj, odnosno "tamnice naroda" na drugoj strani, koju su u većoj ili manjoj mjeri prihvatili pripadnici svih nesrpskih skupina. Ta je slika bitno doprinijela procesu samo-identifikacije i integracije različitih "nesrpskih" i "nehrvatskih" skupina, koje su se, potaknute hrvatskim primjerom i Radićevim uspjesima, nastojanjima lokalnih elita počele oblikovati u zasebne nacije. Otvoreni u međuratnom razdoblju (u slučaju Slovenaca i znatno ranije, nakon što je za hrvatsku nacionalnu integraciju odabran štokavski jezični okvir), ti su procesi u početnoj fazi potaknuti negativnim određenjem – "nismo ni ..., a nismo ni ..." - da bi kasnije lokalne elite uobličile i misao o tome "što jesmo".

U takvim je uvjetima dakako bilo nemoguće do kraja proveći modernizacijske procese izgradnjom političke kulture liberalne demokracije po ugledu na zapadni model, pa je tehnologija vlasti u Jugoslaviji tijekom cijeloga međuratnog razdoblja ostala obilježena krajnje nasilnom diktaturom koja nije prezala od fizičke eliminacije političkih protivnika. Obzirom na činjenicu da je Jugoslavija bila skrojena po volji i u interesu sila pobjednica Prvoga Svjetskog rata i da su one imale odlučan utjecaj na njezinu vladajuću elitu, to se problem diktature uvijek sagledavao u tome kontekstu – bolje da se takva država održi u bilo kakvom obliku, no da se pritiskom za demokratizaciju i modernizaciju izazove njezin nutarnji raspad i fragmentacija, što bi otvorilo mogućnost redefiniranja zona utjecaja. U ideološkoj, pak, sferi država unatoč svom nasilju nije mogla dokinuti nacionalistički diskurs, koji je postupno osvajao područje "primarne socijalizacije". To je praktično značilo da se pojedinac već u okrilju roditeljskoga doma odgajao kao pripadnik nacije sa znakovitom razlikom u odnosu spram države – kako je realno iskustvo pokazivalo da je ona doista u velikoj mjeri funkcionirala kao "jedna država za sve Srbe", tako je odanost

ideji te države usadivana u srpskoj kući, dok je istodobno u svim ostalim kućama prevladavao u najboljem slučaju neutralan, ili negativan odnos spram nje. Ono što su državne agencije pokušavale propagirati kroz obrazovni sustav, u fazi "sekundarne socijalizacije", kao domoljublje i neku vrst "narodne sinteze" s pretežito srpskim elementima, jednostavno je poništavano djelovanjem drugih čimbenika koji su sudjelovali u tom istom procesu. Suprotne ideje, naime, dolazile su kroz vjersku poduku i praksu, ili pak kroz sudjelovanje u raznim udrugama (uglavnom nacionalističkoga predznaka i suštine), a potvrdu dobivale stjecanjem realnoga iskustva kroz društvenu praksu koja je stalno očitovala srpsku prednost u većini situacija (što je u javnome diskursu pravdano pripadnošću "državotvornoj naciji"). Konačni rezultat, nesprenost velikoga dijela državljana Jugoslavije na žrtvu u oružanom sukobu s vanjskim čimbenikom, jasno se očitovalo u kratkotrajnom travanjskom ratu 1941. godine.

Usljedilo je dokidanje države i njezina podjela, što je, međutim, izazvalo srpsku reakciju u onim krajevima koji su dospjeli u granice NDH, državne tvorbe koja je u prvom trenutku svojim imenom uspjela emocionalno angažirati i jedan (do danas se nije točno utvrdilo koliki) dio hrvatske populacije. U pučkoj predaji u Hrvata, onomu što bi se moglo nazvati usmena i neslužbena povijest, ta će državna tvorba ostaviti duboki trag, što se kao fenomen možda i moglo istraživati pred tridesetak godina, no što je danas, taloženjem drugih iskustava, već otišlo u zaborav. U sklopu, pak, djelovanja te i takve države Srbi su se prvi i jedini put u novijoj povijesti našli u ulozi koju su cijelo vrijeme namjenjivali pripadnicima drugih skupina – postali su predmet nasilne i surove homogenizacije, pa je na njih bio primijenjen recept "trećinu prekrstiti, trećinu protjerati a trećinu pobiti" koji je svojedobno, 1917. godine, Stojan Protić predočio Anti Trumbiću kao sudbinu što ju je srpska politička elita namijenila bosanskim muslimanima, a već ranije tijekom 19. stoljeća isprobavala na drugim skupinama u granicama Srbije (vrijedi ovdje citirati znakovite riječi S. Protića, prema kojima se "u Bosni s Turcima ne će moći **po evropsku**, nego **po našu**" - Meštrović, 1993, 63). Oružani i organizirani otpor takvom tretmanu postao je temeljem uspjeha J.B. Tita i njegova partizanskoga pokreta, no pri tomu se ne smije zaobići činjenica da takva uspjeha nije moglo biti bez otpora i dijela Hrvata, motiviranoga različitim ideološkim razlozima (kako socijalnim tako i nacionalnim).

Titov se uspjeh iz današnje perspektive ukazuje kao grandiozan pothvat – sa svega desetak tisuća članova svoje Komuni-

Od BiH se želi napraviti država po uzoru na Jugoslaviju. Ona bi trebala postati redistributivna agencija preko koje bi se alimentirao povlašteni položaj Bošnjaka, "temeljnoga i državotvornog naroda" koji je konačno nakon teške i mučne borbe stekao pravo uživati u blagodatima "svoje države"

stičke partije on je stavio pod svoj plašt veliki dio otpora teroru NDH, a one koji nisu bili spremni prihvatiti njegovo vodstvo (četnici, razne lokalne milicije) potpuno je politički marginalizirao. Tijekom četiri ratne godine Tito se uspio nametnuti silama pobjednicama Svjetskoga rata kao partner u poslu obnove predhitlerovske Europe. U tome je sklopu provedena i obnova Jugoslavije, koju je novi diktator gradio isključivo po mjeri održanja svoje osobne vlasti, rabeći ideološku manipulaciju kako bi se riješio svakoga tko je mogao ugroziti njega osobno. No, Josip je Broz bio savršeno svjestan da se krug njegovih komunističkih sljedbenika sastoji od pojedinaca koji su ispod svoje komunističke ideologije u najvećem broju slučajeva još uvijek bili pripadnici nacije u koju su socijalizirani već u ranoj djetinjstvu, a čega ni sami često nisu bili do kraja svjesni. Sve dok mu je za učvršćenje osobne pozicije trebala podrška državnog terora, provođenog preko organa represije, oslanjao se na srpsku komponentu nove elite, koja je tako dobila šansu obnoviti koncept Jugoslavije kao "jedne države za sve Srbe". Kada se, međutim, osjetio osobno ugrožen ambicijama svojih pouzdanika, i kada je njihova praksa počela sve više podsjećati na predratnu Jugoslaviju, odnosno izazivati probleme te generirati sve glasnije nezadovoljstvo kod pripadnika drugih skupina i time ugrožavati i njegovu uvijek osjetljivu poziciju arbitra, J. B. se odlučio za promjene.

Prvo je ispitao stanje duhova na sjednici Izvršnoga komiteta CK SKJ u ožujku 1962. godine (više no zanimljivi zapisnik je, u formi izvoda, dostupan u Bilandžić, 1999, 417-432), kojom se prigodom ispostavilo kako čak i Jakov Blažević, koji je ste-

pozornice. Pokušaj da se ti sukobi interpretiraju kao posljedica ideoloških razlika (Jović, 2003), pri čemu se zanemaruje Titov diktatorski duh i samoljublje (riječ je o čovjeku koji je, u najmanju ruku, ako to već i nije sam smislio, pristao biti "dvostruki doživotni Predsjednik" i k tomu još bio bonvivan nezasičnih prohtjeva) neminovno vodi u pogrešnu projekciju razloga održanja, ali i kasnijega raspada Jugoslavije.

Naime, nakon što je shvatio kako je upravo Jugoslavija pozornica na kojoj njegova osobna vlast dobiva neupitnu vanjsku (međunarodnu) podršku, J. B. se spretno koristio manipulacijom u dvije ideološke sfere kako bi tu državu organizirao i uredio po svojoj mjeri (ovime se ne isključuje mogućnost da je J. B. i samoga sebe uspio uvjeriti u svoju "veliku misiju", pri čemu je bezgranična vlast i odanost podređenih bila sredstvo njezina ostvarenja a beskrajne ugodnosti tek neznatna utjeha i propratna pojava veličine zadatka). Održanje državnoga okvira Jugoslavije kao važnoga pa i stabilizirajućeg čimbenika poratne arhitekture svijeta donosilo mu je oprost svih "grijeha" osobne diktature u međunarodnoj areni. Na domaćoj su pozornici manipulacija i političko instrumentaliziranje nacionalnih ideologija samo produbljivali proturječna naslijeđena iz prve Jugoslavije. Početna premisa prema kojoj komunisti ne mogu biti i nacionalisti vrlo se brzo nasukala na realnosti uvjetovane povijesnim naslijeđem – tako je, primjerice, jedan od partijskih glavešina, Petar Stambolić, na spomenutoj sjednici u ožujku 1962. iznenađeno komentirao "slična shvaćanja između današnjih partijskih kadrova i bivših buržuja", zaključujući da su se stari misaoni obrasci našli "u glavama mnogih

Savjeti, pak, i ideje prema kojima bi se trebalo boriti protiv "zloćudnoga" i "retrogradnog" nacionalizma rezultat su potpunoga nepoznavanja stvarnosti i ideoloških predrasuda ljudi koji dolaze iz posve drugačijega društvenoga konteksta

kao neporecivi ugled antinacionaliste ulogom tužitelja u procesu protiv nadbiskupa Stepinca, iskazuje nezadovoljstvo djelovanjem vladajuće srpske/centralističke vrhuške. K tomu se na sjednici prilično jasno ocrtala podjela na one koji se podvrgavaju neporecivom autoritetu "vođe" (E. Kardelj, V. Bakarić i svi oni koje su njih dvojica predvodili), i one (A. Ranković i skupina koju Bilandžić označuje kao "čvrstorukaše") koje je sustav stvoren nakon 1945. uljuljkao u ideji da mogu i bez "vođe", pa su mu "zaboravili" iskazati lojalnost u prvoj rečenici svojih istupa. Nove je protivnike, krug ljudi oko A. Rankovića (ovaj se našao u krajnje nelagodnoj poziciji u svakom osobnom režimu – proglašen je "nasljednikom vođe", pri čemu to nije bila designacija diktatora nego ideja interesnih skupina vezanih uz njega samog) na koje se dotad bezrezervno oslanjao, i koji su mislili da su na spomenutoj sjednici odnijeli pobjedu, J. B. polako počeo izolirati. Cijelim nizom manevara, oslanjajući se i na manipulaciju masama, postupno ih je marginalizirao a onda, nakon pune četiri godine, i formalno uklonio s političke

komunista" (Bilandžić, 1999, 420). U takvim okolnostima Titov izbor Kardelja i Bakarića za glavne oslonce početkom 60-ih godina nije, dakle, bio uvjetovan bilo kakvim ideološkim, već čisto pragmatičnim razlozima. Njih su dvojica bezuvjetno prihvaćali njegovu ulogu "vođe", dok je dio srpske elite, predvođen Rankovićem, pomislio kako je stvaranje "jedne (komunističke) države za sve Srbe" uz pomoć državnoga nasilja po isprobanom receptu ("ne po evropsku, nego po našu" - kako bi rekao S. Protić) već gotov posao, pa im ni J. B. više ne treba. Puna je osveta za takvu heretičku misao uslijedila ne sa smjenama iz 1966. godine, već s Ustavom iz 1974. Njime je umjesto jedne stvoreno čak šest (polu)država, pri čemu je u praksi Jugoslavija sve više počela ličiti na "personalnu uniju", u kojoj su jedini objedinjujući čimbenici ostali diktator (nakon 1980. godine njegov nasljednik, korporativno Predsjedništvo koje je on instalirao) i (još uvijek dominantno srpska) vojska. Kao i u svakoj diktaturi, poraženi su gurnuti duboko na društvenu marginu, s koje će se u središte političke arene vratiti tek za pe-

tnaestak godina u posve novim vanjskim i unutarnjim okolnostima.

Duboka kriza koja je Jugoslaviju pogodila poslije diktatorove smrti, 80-ih godina, a koja će se okončati njezinim raspadom početkom 90-ih, bila je kumulativni učinak svih loših poteza vučenih kako bi J. B. održao svoju poziciju neprikosnovenoga “vođe”, ali i globalizacijskih procesa koji više nisu dopuštali funkcioniranje autistične države (pravljene po mjeri jednog diktatora), makar ona bila i na margini Europe. Jugoslavija zbog svoje veličine i uloge koju je imala u svjetskom poretku jednostavno nije mogla ostati izvan svjetskoga tržišta ljudi, roba i ideja. S druge je strane njezino sve veće uključivanje u to tržište zbog unutarnje neracionalnosti moralo izazvati gospodarsku, a onda lančanom reakcijom i društvenu krizu. Dok je vladajuća elita smatrala da se iz krize može izaći punom i dosljednom primjenom već zacrtanih (nesuvislih) rješenja, kao prva alternativa tome putu ponuđena je revitalizacija ideje o “jednoj (komunističkoj) državi za sve Srbe”, koju je iz taktičkih razloga prihvatio čovjek s ambicijama novoga “vođe”, Slobodan Milošević. Kalkulacija s tim obrascem nije, međutim, uzela u obzir mogućnost kraha dotadašnjega bipolarnog sustava moći u svijetu, kraha koji je sa svoje strane otvorio proces redefiniciranja globalne političke arhitekture. Američka je, naime, pobjeda u “hladnom ratu” krajem 80-ih godina preusmjerila globalizacijske procese te je odjednom pred sve komunističke diktature stavila izazov prisposobljavanja zapadnom modelu liberalne demokracije i civilnog društva. To, međutim, iz strukturalnih razloga nije bilo moguće ostvariti u multinacionalnim državama. U tim se, naime, državama na putu “modernizacije i globalizacije” ispriječila nemogućnost konstituiranja civilnog društva upravo zbog međunacionalnih suprotnosti i proturječja (ilustrativan primjer o punoj svijesti što su moguće konzekvence demokratizacije pokazuje ponašanje srpske političke elite u odnosu spram kosovsko/albanskoga problema – usp. elaboraciju problema u Jović, 1995, 62). Pri donošenju odluka u velikim središtima moći što činiti s takvim državama, dozvoliti da se održavaju pod nekim oblikom diktature ili ići na njihov raspad i fragmentiranje kako bi se u novim državno-političkim okvirima društvo moglo konstituirati na novi način, prevagnula je ideja jednoobraznosti organizacijskog oblika. Susljedno tomu Jugoslavija je izgubila onaj “vanjski obruč”, međunarodnu podršku vladajućoj eliti, koji ju je najčvršće čuvao od raspada cijelo vrijeme postojanja. Njezin je opstanak od toga trenutka ovisio isključivo o volji njezinih stanovnika da je održe. Iako je proces njezina raspada, za koji su se lokalne elite odlučile uz punu suglasnost većine nesrpskoga pučanstva, ubrzo poprimio nasilne oblike, on je ipak cijelo vrijeme bio pod stalnim nadzorom. Cijelo vrijeme rata i na razne načine, pravac je gibanja korigiran vanjskim intervencijama (ovdje se samo treba prisjetiti američke uloge u ratu u Hrvatskoj i BiH) kada god bi se za tim osjetila potreba. No, te su intervencije bile uvjetovane i određene globalnim interesima jedine supersile, interesima koje nije uvijek jednostavno razaznati i definirati.

Orisani politički model poratne Jugoslavije nije, kako je već pokazano, bitno utjecao na nacionalistički diskurs naslijeđen iz prve Jugoslavije, osim što je svojom socijalnom ideologijom naglašavao egalitarni element u njemu. Nedvojbeno se može zaključiti kako se ono što je u 19. stoljeću osmišljeno kao intelektualni konstrukt u razdoblju socijalizma posve učvrstilo i upilo u svaku poru društva, dok je lepeza nacionalne identifikacije u granicama države Jugoslavije proširena pojmovima “Makedonac”, “Crnogorac”, “Musliman”. Prijeđeni put možda ponajbolje ilustrira činjenica da se tijekom već spominjanje “nacionalne ankete” na Pelješcu 1841. godine od seljaka nikako nije mogao dobiti jasan i precizan odgovor o “nacionalnoj” pripadnosti (seljak “nije znao” srpski jezik, a nije mu “odmah palo na um” da je Hrvat). Stopedeset godina kasnije, međutim, nacionalna je pripadnost postala temeljnom kategorijom osobne identifikacije (kako je to izgledalo u očima jednog stranca izvrsno svjedoči Vulliamy, 1994). Dakako, s tom se sviješću o nacionalnoj pripadnosti sada moglo i manipulirati, u ovisnosti o društvenome kontekstu isticati ju ili se pozivati na njezino “prevazilaženje”, no ona je u svakome slučaju imala težinu simboličkoga kapitala. Čak se ni odnos nacionalne identifikacije i osjećaja pripadanja Jugoslaviji nije kroz ovo vrijeme bitno mijenjao – “jugoslavenstvo” se učvrstilo u bliskoj korelaciji sa “srpstvom”, do one točke u kojoj su se ti pojmovi jedva razlikovali. S druge strane, sve su ostale identifikacije stajale na zamjetnoj (negdje više, negdje manje) distanci od Jugoslavije, odnosno sve su se uže i preciznije povezivale s republičkom pripadnošću. Izuzetak su, dakako, bile “dijaspore”, od kojih su brojem i realnom društvenom snagom doista bile relevantne samo srpska i hrvatska – u Jugoslaviji a izvan Srbije živjelo je između 20 i 25% Srba, dok je istodobno izvan Hrvatske, u drugim jugoslavenskim republikama, živjelo između 15 i 20% Hrvata. Upravo je za ove Srbe Jugoslavija u punome smislu bila “jedna država za sve Srbe” te su njihovi povlašteni položaj i društveni izgledi i očekivanja stajali su u uskoj svezi s postojanjem središnje vlasti. Susljedno tomu je i identifikacija s državnim okvirom u toj skupini bila najsnažnija, pa je s njima, kako se to i dokazalo krajem 80-ih i početkom 90-ih, bilo i najlakše manipulirati u političke svrhe. S druge strane, najveći dio Hrvata koji su u Jugoslaviji živjeli izvan Hrvatske živio je u Bosni i Hercegovini. Sve do sredine 70-ih godina 20. stoljeća veliki je dio te populacije, u Hercegovini ali i u središnjoj Bosni, živio pod stigmom “grijeha” iz razdoblja postojanja NDH, pa bi se moglo smatrati kako su upravo oni bili skupina u kojoj je nezadovoljstvo Jugoslavijom bilo i najsnažnije (što je od pripadnika ove skupine također činilo materijal pogodan za političku manipulaciju). Iako iz dijelom različitih razloga i u različitim okolnostima, tijekom 70-ih i 80-ih godina ove su dvije skupine praktično “glasovale nogama” protiv Jugoslavije kakva je bila, jer se za obje može raspoznati trend migracija (Srbi iz Hrvatske i BiH, Hrvati iz BiH) prema “matičnim” republikama.

U kontekstu problema o kojemu se ovdje raspravlja vrijedno je obratiti pozornosti i na postojanje “transnacionalnoga jugoslavenstva”, obzirom na činjenicu da je ono, po nekim projekcija-

ma, moglo bitno utjecati na opstanak ili pak raspad Jugoslavije. Mora se, međutim, odmah naglasiti da je ono, u onom vidljivom segmentu koji se prikazivao javnosti, bilo domena rezervirana za političku i intelektualnu elitu usko vezanu uz državu. Pristaše su toga koncepta kao pojedinci očekivali ali i dobivali, od inače slabo vidljive “savezne države”, patronat i potporu u svojim “umjetničkim”, “znanstvenim” ili “poslovnim” pothvatima. Paradigmatičan primjer za tu skupinu predstavlja Dejan Jović, koji je prema podacima iz “Bilješke o autoru” i “Bibliografije”, priloženih uz već citirano djelo (Jović, 2003, 499), kao “vrijedan omladinac” s osamnaest godina intervjuirao partijske i društvene “teškaše”, poput Jakova Blaževića, Pepce Kardelj, Marije Bakarić itd., da bi s dvadeset i dvije godine postao asistent na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu (je li pri tomu pripadnost istoj, ali ne hrvatskoj naciji, kao i profesor/mentor bila samo igra slučaja). Svoj krug tadašnjih sumišljenika Jović vidi kao “Jugoslavene u kulturi”, ljude koji su se oduševljavali “miješanjem elemenata različitih kultura u jedan zajednički, jugoslavenski mik” i prosvjedovali “protiv novih vladara, njihovih beskrajnih parcijalizacija i zatvaranja jednih od drugih, protiv volje većine” (Jović, 2003, 42).

Stvari su, međutim, bile daleko od toga jednostavnog i prilično uljepšanoga prikaza. Jugoslavenska je država, naime, nakon 1945. godine postala golema redistributivna agencija u kojoj su vrijedila vrlo precizna pravila o prvenstvu pri alokaciji prikupljenih sredstava, pravila koja su svakome određivala njegovo mjesto i to upravo u nacionalnome ključu. Ostavljajući po strani stanje iz razdoblja prije 1971. godine, o kojemu je već i previše toga napisano, ovdje će biti dostatno upozoriti na nekoliko krupnih i vidljivih stvari iz razdoblja kada je Ustavom iz 1974. godine koliko toliko obuzdana “jugoslavenska” administracija, ali i onih sitnica koje su se pokazivale na svakom koraku dnevnoga života, kako bi se stvorila šira slika o “jugoslavenskom miksu” i načinu na koji ga se također moglo percipirati. Tako je cijela zemlja morala financirati čuvenu prugu Beograd – Bar, ali istodobno nije bilo moguće podići auto-cestu ka Jadranu, iako su svi parametri isplativosti bili na strani ovoga drugog projekta. Golemi poslovi u klirinškoj trgovini sa zemljama SEV-a vodili su se preko državnih agencija u Beogradu, koje su arbitrarno i uz masne provizije distribuirale ostvareni izvozni prihod. Isto su tako svi znali tko ima pravo prvenstva pri dobivanju državnih službi, pogotovu u onim za državu “osjetljivim” (ali i dobro plaćenim) agencijama – diplomaciji, policiji, vojsci, službama sigurnosti, itd. (samo u Zadru, gradu u kojemu je živjelo između 10 i 15% Srba, u policiji je još krajem 80-ih godina sastav bio takav da su Srbi tvorili preko 90% osoblja sa službenim ovlastima). Sa svim ovim zapravo ne treba previše duljiti, dovoljno je danas pogledati Hrvatsku i njezine gradove – u ovih četrnaest godina otkako ima svoj vlastiti proračun, unatoč ratu, gospodarskoj krizi i svim drugim nepovoljnim trendovima, zemlja se preporodila i posve izmijenila izgled. Što se sitnica koje definiraju kulturni život tiče, bit će dostatno da autor ovih redaka pođe od prisjećanja na neprijatno iznenađenje nakon pogleda na oglasnu ploču odsjeka za

povijest Filozofskoga fakulteta u Sarajevu (gdje je studirao), a gdje su 1975. godine bile izvještene teme za seminarske radove iz srednjovjekovne povijesti. Na fakultetu na kojemu je glavnu riječ imao bard “jugoslavenske historiografije” Milorad Ekmečić, bilo je posve normalno da su teme poput “Statutarnoga uređenja Splita” ili “Templarskoga samostana u Vrani” ulazile u sklop “Opće povijesti”, dok su teme “Zakonik cara Dušana” ili “Vladavina kralja Milutina” tvorile dio kurikulumuma “Nacionalne povijesti”. Dio te dimenzije “jugoslavenskoga kulturnoga miksa” bila je i prisilna cjelogodišnja proslava “2 veka Vuka”, veličanje rasističkih besmislica Jovana Cvijića ili život na adresi Trg X KNOUD (što u prijevodu znači: Deseta Krajiška narodno-oslobodilačka udarna divizija).

Dakako, ova panorama počiva na anegdotalnom pristupu koji nema ambicije cjelovita i preciznog prikaza, već zajedno s citiranim stavovima D. Jovića pokušava predočiti dva oprečna pogleda na Jugoslaviju i “jugoslawenstvo”. Ono kao koncept nije bilo u danom trenutku moguće što zbog naslijeđenih, učvršćenih ali i proširenih obrazaca nacionalističkoga diskursa, što zbog životnih realnosti koje su potvrđivale percepciju Jugoslavije kao “jedne države za sve Srbe”. Jugoslaviji, pak, kao državi šanse su se za održanje bitno umanjile od onoga trenutka kada je srpska politička i intelektualna elita odabrala Slobodana Miloševića za novoga “vožda”. Onima koje je to zanimalo bilo je vrlo brzo jasno kako je njegov zadatak revitaliziranje i provedba upravo programa “jedne države za sve Srbe”. **Ključni je, međutim, trenutak nastupio kada je Jugoslavija izgubila bezuvjetnu međunarodnu podršku, odnosno onoga trenutka kada je postalo jasno da globalizacija i modernizacija više ne traže određene granice, već jednoobrazni oblik društvene organizacije – civilno društvo i liberalnu demokraciju.** Stoga se doista može smatrati prividom da su Jugoslaviji glave došli (“nasilni”) nacionalisti – njezin je život okončan zbog nemogućnosti prilagodbe jednoga nacionalizma, u danoj situaciji i najsnažnije, onoga srpskog, potrebama novoga vremena. Srpski se nacionalizam nikako nije mogao otresti tradicionalnih oruđa, diktature i nasilja (što znači probleme rješavati “ne po evropsku, nego po našu” - da još jednom citiram S. Protića). U tome je smislu izgradnja nacionalnih država u Sloveniji i Hrvatskoj doista bio iskorak u pravcu koji svijetu nameću današnji obrasci globalizacije i modernizacije, odnosno neophodni preduvjet za uspostavu civilnoga društva i liberalne demokracije.

* * *

Što, dakle, ovako predočena situacija govori glede problema s kojima se susreće Bosna i Hercegovina nakon što je u procesu raspada i ona postala neovisnom državom, odnosno može li se o njoj govoriti kao “Jugoslaviji u malom”, koja je osuđena prijeći isti put koji vodi k raspadu? Osim uopćenoga odgovora po kojemu u povijesnome gibanju nema predodređenosti (i Jugoslavija se mogla održati, pod uvjetom da su akteri birali drugačije dugoročne ciljeve), i uz raščlambu koju je ovdje moguće tek ukratko predočiti, odgovor bi ukratko glasio: položaj

i izgledi BiH lošiji su od onih Jugoslavije, pa se susljedno tomu o njoj i ne može govoriti kao “Jugoslaviji u malome”.

Elementi na kojima se takav zaključak temelji odnose se u prvome redu na činjenicu da BiH nikad neće imati tako čvrst “vanjski obruč” kakav je imala Jugoslavija. Od vremena stvaranja, pa preko obnove 1945. godine, Jugoslavija je, dijelom i zbog svoje veličine, uvijek bila važan element svjetskoga poretka, pa se na račun toga dugo mogla održavati i kao diktatura. Bosna i Hercegovina, odnosno njezin državni integritet, u ovome trenutku, doduše, uživa čvrstu međunarodnu podršku, no razlozi za to nisu ni transparentni ni lako vidljivi, pa stoga ni predvidljivi (ljudi koji su 60-ih ili 70-ih zagovarali dezintegraciju Jugoslavije bili su tek marginalci bez ikakva utjecaja; danas se svako malo čuju ozbiljni upiti o tome treba li i dalje održavati BiH ako ona doista nije samoodrživa). Činjenica je da je tijekom rata upravo iz krugova međunarodne zajednice dolazilo mnogo naznaka o tomu da je ne treba sačuvati, ali su u njezinu preživljavanju ključnu ulogu ipak odigrali interesi i politika jedine super-sile, SAD. Do kada će iz svojih razloga i interesa SAD podržavati državu koja ne može iznutra sama funkcionirati ostaje, dakle, nejasno. No, u “vanjskome obruču” BiH postoji jedan važan element koji njezinu situaciju čini neusporedivo težom od one u kojoj je bila Jugoslavija. Na vanjskim je, naime, granicama Jugoslavija imala “neprijatelje”, “sile zla”, od kojih su njezini sastavni dijelovi (Hrvatska i Slovenija) svojedobno na stanoviti način i pobjegli u zagrljaj “istorodne braće”, odnosno koje su u slučaju Srbije bile stari suparnici s kojima se tijekom 19. stoljeća vodila žilava i surova borba za teritorijalno širenje. BiH, pak, na granicama ima dvije države koje, na ovaj ili onaj način, kao “svoje” doživljava više od polovice njezina pučanstva, pa bi njezina dezintegracija i pripajanje dijelova tim susjednim državama bili doživljeni kao ispunjenje najvažnijega dugoročnog političkog cilja. Bilo bi to ispunjenje klasičnoga nacionalističkoga ideala o životu u “jednoj državi”, koji još uvijek i kod Hrvata i Srba u BiH ima veliku privlačnu snagu.

Na ovo se odmah vezuje i pitanje koliko su “BiH verzije” nacionalizma slične onim oblicima te ideologije koji su vladali u Jugoslaviji. Pitanje je u uskoj svezi s osobinom etničkoga identiteta koju naglašuje R. Jenkins, a koja se odnosi na činjenicu da je on uvijek i segmentaran i hijerarhijski (Jenkins, 2001, 73 i d.). Polazeći, pak, u raščlambi od hrvatskoga nacionalizma valja svakako primijetiti da njegova “BiH verzija” (segment) ne dijeli u potpunosti tradiciju s užom, “hrvatskom verzijom”. Taj je nacionalizam izgrađen na Radićevim temeljima, ali i u znakovitoj odsutnosti ograničenja u “zamišljanju” (potrazi za etničkim korijenim), zbog nedostatka tradicije ali i ukorijenjenosti lokalne intelektualne elite. Problem proizlazi iz činjenice da se onaj dio intelektualne elite koji je formiran u Sarajevu, kao najvećem središtu BiH, uglavnom percipira kao “odnarođeni element”, što donekle stoji u svezi s činjenicom da su se ti pojedinci iz ovih ili onih (ideoloških, egzistencijalnih, itd.) razloga nalazili i nalaze u više ili manje čvrstoj sprezi s državom, i to

državom (Jugoslavija) koja je bila percipirana, odnosno koja se (Bosna i Hercegovina) još uvijek percipira kao “antihrvatska”. S druge strane, veća se središta u Hrvatskoj (Zagreb, Split) i dalje percipiraju kao “naša” središta, ali se istodobno od onoga što kao intelektualna i duhovna strujanja dolazi od tamo u novo lokalno središte (Mostar) pravi selekcija po kriteriju bliskosti folklornim zasadama (“naši običaji”) nacionalne ideologije koja je u samoj Hrvatskoj već na izdisaju (o tome još uvijek ne postoje bilo kakva istraživanja, no nedvojbeno bi bilo zanimljivo istražiti recepciju tako dispartnih historiografskih djela kakva su Stančić, 2002, s jedne, i Brković, 2002, s druge strane). Bez detaljnih studija hrvatskoga slučaja, poput one kakvu je o bosanskim Muslimanima (sadašnjim Bošnjacima) radila T. Bringa (Bringa, 1997), ostaje za prikaz pučke razine nacionalizma i njegovih suvremenih trendova osloniti se na šture činjenice koje donosi Bringa. Njezin glavni zaključak, po kojemu je identitet na ovoj primarnoj razini građen na kontrastima uočljivim u društvenoj interakciji (Bringa, 1997, 91 i d.), valja svakako dopuniti snažnijim naglaskom na razlike koje se iskazuju kao rezultat ugledanja na prakse iz “vanjskoga svijeta”, a zapravo su posljedica modernizacijskih procesa. U tome je smislu za očekivati čak i produbljanje postojećih razlika, jer je pod utjecajem nove političke i intelektualne elite u bošnjačkim (muslimanskim) krugovima sve raširenija navada ugledanja na prakse iz islamskoga svijeta i njihovo integriranje u “naše običaje”. O tome govori i materijal koji donosi T. Bringa (T. Bringa, 1997, 207 i d.) raspravljajući ulogu obrazovanih vjerskih službenika, koji ulažu veliki trud u restrukturiranje bošnjačkoga (muslimanskog) simboličkog univerzuma u skladu s utjecajem integralnoga islama kakav se propagira kroz obrazovni sustav pod patronatom IVZ.

Ovo nas vodi k pitanju bošnjačkoga nacionalizma i njegovih temeljnih značajki. On je, naime, mnogo mlađi od srpskoga i hrvatskoga nacionalizma, a činjenica da se integracija bošnjačke nacije odigrava bez reference na stariji etnički korijen i pred našim očima, nasuprot tradicijom definiranim i učvršćenim identitetima susjeda, stvara iluziju o njegovoj “vještačkoj” naravi. U definiranju svoga povijesnog narativa, prije svega u potrazi za starijim etničkim korijenom koji pruža osjećaj legitimiteta, bošnjačka intelektualna elita tijekom 90-ih godina 20. stoljeća slijedi u velikoj mjeri srpski model, prije svega vezujući se na državni okvir Bosne i Hercegovine kakav je definiran tek okupacijom iz 1878. godine. Taj se okvir nekritički prenosi u daleku prošlost, ponekad čak i antičko doba. Dio intelektualne elite (samo kao primjeri iz mnogo šire produkcije: Filipović, 1996; Imamović, 1995; Imamović, 1997) ne priznaje nikakve okvire “zamišljanju” povijesti svoje zajednice, pri čemu nadmašuje svoje srpske uzore i pokazuje znakoviti prijezir čak i prema neupitnim činjenicama, ulazeći u područje čiste fantazije. Primjeri su za to izmišljanje “plemena Bosna”, diskurs o srodnosti katarske verzije kršćanstva s islamom, itd. itd. Iako se u novije vrijeme pojavljuju glasovi koji upozoravaju na ovakve distorzije povijesne percepcije, a koji dolaze kako iz redova samih Bošnjaka (Kamberović, 2003; Redžić, 2000) tako i

izvan njih (Džaja, 2003; Kværne, 2003), društveni doseg onoga “zamišljenog” već je sada na pragu sklopa narativa iz kruga “primarne socijalizacije”. O tome rječito govori činjenica da je do 2001. godine prodano 20.000 primjeraka *Historije Bošnjaka* (Kværne, 2003, 87), što praktično znači da svaka treća ili četvrta bošnjačka kuća ima po jedan primjerak knjige. Politički su, pak, ciljevi koji se legitimiraju ovim narativom također vrlo slični onima koje je imala srpska elita – od BiH se želi napraviti država po uzoru na Jugoslaviju. Ona bi trebala postati redistributivna agencija preko koje bi se alimentirao povlaštenu položaj Bošnjaka, “temeljnoga i državotvornog naroda” koji je konačno nakon teške i mučne borbe stekao pravo uživati u blagodatima “svoje države”. No, u bošnjačkoj političkoj eliti postoji i jedan struja koja u svojim zamislima ide i korak dalje te u sklopu globalizacijskih procesa mjesto BiH vidi u okviru islamske *umme*, što dakako podrazumijeva i mijenjanje naravi državnog i političkog sustava.

Takve ideje, dakako, samo pothranjuju prijepore s druga dva nacionalizma, pri čemu onaj srpski kao odgovor nudi svoju, vrlo sličnu verziju “zamišljanja” vezanu na politički okvir ustanovljen u Daytonu – Republiku Srpsku. U ovome je trenutku bosanski segment srpskoga nacionalizma usmjeren na izgradnju legitimacije samoga postojanja “Srpske” kao “zemlje”, koja, dakako, nema nikakva povijesnoga uporišta (u tome na zaprepašćujući način sudjeluju čak i vrhunski srpski akademski autoriteti – primjer: Ćirković, 1998), a u fazi je izgradnje prešla istu putanju nasilne homogenizacije kao i Srbija. S druge strane, međutim, od BiH se želi napraviti država po uzoru na Jugoslaviju. Ona bi trebala postati redistributivna agencija preko koje bi se alimentirao povlaštenu položaj Bošnjaka, “temeljnoga i državotvornog naroda” koji je konačno nakon teške i mučne borbe stekao pravo uživati u blagodatima “svoje države”. U ovako ocrtanoj slici postaje razumljivo zašto se za BiH doista može reći kako nije samoodrživa i kako su njezini izgledi za budućnost lošiji od onih koje je u oba trenutka konstituiranja imala Jugoslavija. Današnja BiH čak ni kroz obrazovni sustav ne može ponuditi alternativu sukobljenom nacionalističkom diskursu koji potječe iz kruga “primarne socijalizacije”, a svaki pokušaj da se to uradi više liči na karikaturu i u pravilu polučuje učinak suprotan predviđenom. Savjeti, pak, i ideje prema kojima bi se trebalo boriti protiv “zloćudnoga” i “retrogradnog” nacionalizma rezultat su potpunoga nepoznavanja stvarnosti i ideoloških predrasuda ljudi koji dolaze iz posve drugačijega društvenoga konteksta. Kako to izgleda pokušat ću ilustrirati tek jednim primjerom, koji počinje usporednim čitanjem. U svom prilogu u ovdje već citiranom zborniku *Upotreba historijskih mitova na Balkanu* S. Džaja se na jednome mjestu osvrće i na R. Mahmutčehajića te citira dio njegova teksta iz 1999. godine u kojemu, između ostaloga, stoji i ova misao: “U osnovi je netočna i česta tvrdnja o BiH kao multikulturnoj zemlji. Naprotiv, BiH je kulturno, povijesno, politički homogenija od ijednoga svoga susjeda, te je moguće govoriti o multikulturnom sadržaju Srbije, čak Hrvatske, ali ne i Bosne i Hercegovine” (citirano prema Džaja, 2003, 60 bilj. 46).

Može se uzeti da misao pokazuje ili autorovo neznanje i nerazumijevanje pojma “multikulturnosti”, ili pak pokušaj svjesnoga manipuliranja pojmom, što se obzirom na profil publikacije za koju je tekst raden (nije riječ ni o kakvoj “početnici” ili “čitanci”, namijenjenoj publici koja ne razumije taj pojam) onda čini besmislenim trudom. No, mnogo je interesantnije da se ime autora ove misli nalazi na popisu članova odbora koji je iste 1999. godine proglasio knjigu Davida Campbella, *National Deconstruction: Violence, Identity, and Justice in Bosnia* (Minneapolis – London 1998) za “knjigu godine u izboru Međunarodnog foruma Bosna”. Moglo bi se možda pomisliti da je gospodin Mahmutčehajić, kao član Odbora, dao svoj glas nekoj drugoj knjizi, no nakon što se utvrdi da je on i član uredništva časopisa *Forum Bosnae* koji je 2003. godine odlučio prijevod iste knjige tiskati kao broj 21 istoga časopisa (Campbell, 2003), postaje jasno da on ipak Campbellovu knjigu smatra vrijednom. E tu već počinju ozbiljni problemi, jer David Campbell tretira BiH kao ogledni primjer, paradigmatu multikulturnosti te čak smatra kako se perpetuiranjem te njezine dimenzije može učiniti “veliki (progresivni) korak za čovječanstvo”. Pri tomu ne treba zaboraviti ni činjenicu da je gospodin Mahmutčehajić jedan od utemeljitelja “S(tranke) D(emokratske) A(kcije)” (koja se za izbore 1991. biračima u promidžbenom materijalu, prije svega na plakatima, ali i u istupima svojih čelnika, predstavljala kao “muslimanska stranka”), odnosno da je kao takav bio i potpredsjednik Vlade BiH nakon tih izbora i nekoliko mjeseci nakon što je u BiH počeo rat.

Što, dakle, početi s ovolikim proturječjima – čovjek koji je jedan od utemeljitelja (po europskim standardima) klerikalne i nacionalističke stranke tvrdi kako BiH nije multikulturna zemlja ali istodobno podržava i na svaki način promovira knjigu prema kojoj je ta zemlja zapravo uzorni obrazac multikulturnosti. Proturječje se, međutim, ne završava na tome, jer D. Campbell u svojoj knjizi izravno zagovara “de(kon)strukciju” nacije u BiH u ime “progresivne” multikulturnosti, što bi značilo da se i gospodin Mahmutčehajić (kao utemeljitelj jedne nacionalističke stranke) s time izravno ili neizravno slaže. No, ostavimo za sada R. Mahmutčehajića, kojemu ćemo se nešto kasnije ipak vratiti, i pogledajmo što kao viziju budućnosti napaćenim stanovnicima BiH nudi D. Campbell. Pri tomu valja prvo ocrtati misaoni koordinantni sustav u kojemu se autor kreće: po njegovu shvaćanju, koje sam drži visoko etičnim, nacije su nešto “retrogradno” (“regresivno”), nešto što upornim djelovanjem (i to, gle čuda, upravo u BiH) može biti dokinuto u korist radikalne multikulturnosti, koja nikad ne može biti dosegnuta, ali kao ideal nadahnjuje čine u sadašnjosti, čine što vode ostvarenju toga nikad uhvatljivoga cilja. Da bi dokazao svoju početnu premisu, onu o “retrogradnosti”, pa i antidemokratskoj naravi nacije, Campbell se upušta u raščlambu konstituiranja nacionalne države u procesu raspada Jugoslavije i u tome sklopu naglašuje performativne vrijednosti nasilja iskazanog tijekom rata koji je dio toga procesa. Njegova je raščlamba zapravo dekonstrukcija nacije, kojoj se negira bilo kakav povijesni razvoj, kao što se uostalom posve negira znače-

nje povijesti kao realnoga iskustva (ona se svodi samo na dimenziju “zamišljanja povijesti”). No, i sam je Campbell sklon “zamišljanju” povijesti, pa tako može ispjevati cijelu odu otomanskome sustavu *milleta* kao “naslijeđu deteritorijaliziranih identiteta koje je on potakao” (Campbell, 2003, 239), propuštajući (gle čuda) naznačiti njegovu hijerarhijsku strukturu i ekskluzivnost koja iz nje proizlazi, ali i činjenicu da je srpski identitet također obilježen tradicijom *milletska* sustava (a unatoč tomu nije obilježen “deteritorijaliziranjem” - očigledno nešto s argumentom “ne štima”). U takvu “zamišljanju” povijesti na određenim točkama njegova dekonstruktivna misao spaja u nove konstrukte posve dispartatne činjenice i objašnjenja, stvarajući na takav način paralelnu realnost, iluziju, čiji je jedini cilj dokazati početnu premisu. Jedan takav konstrukt počinje slikom hrvatskoga vojnika koji je “na uniformu prišao ustaški simbol” (ne znamo koji, možda stari hrvatski grb, koji se u sličnim tekstovima redovito tretira kao “ustaški simbol”), a nastavlja se tvrdnjom “da je Hrvatska nakon proglašenja neovisnosti 1991. godine uvela mjere koje su rezultirale konfliktom s drugima, a posebno sa Srbima koji su živjeli na njejoj teritoriji”. Ta se tvrdnja potvrđuje pozivom na “opis svoje izloženosti tim strategijama u Hrvatskoj” Slavenke Drakulić, koja pak tvrdi “zajedno sa milion drugih Hrvata, zakačena sam na zid nacionalnosti – ne samo putem izvanjskih pritisaka iz Srbije i Savezne Armije, nego i putem nacionalnog homogeniziranja u samoj Hrvatskoj” (Campbell, 2003, 100). Pogledajmo sastavnice konstrukta: hrvatski vojnik s ustaškim simbolom - kada, gdje, i u kakvoj svezi s vlašću u Hrvatskoj (to se, inače, zove kontekst), ne zna se! Mjere koje su nakon osamostaljenja 1991. izazvale konflikt sa Srbima – pa Srbi (onaj dio koji su organizirale i kontrolirale SDS, JNA i Milošević) su prve barikade postavili još u ljeto 1990. godine, u vrijeme kada su Milošević i srpsko vodstvo već postavili jasan cilj, stvaranje krnje Jugoslavije, zemlje od sedamnaest milijuna stanovnika sa srpskom većinom, koju je trebalo stvoriti kroz nasilni postupak “centralne secesije” (za postupak definiranja toga cilja vidi Jović, 1995, 131-2, 161; strategiju kao “centralnu secesiju” karakterizira Conversini, 1998). Slavenka Drakulić (autorica koja je posve racionalno zaključila da ono što je ona pisala do 1990. nema više tržište u Hrvatskoj, ali zato, ako se malo začini “disidentstvom” i naznakama “progona” u “nacionalističkoj” Hrvatskoj, ima lijepih izgleda na svjetskom tržištu) ipak ne tvrdi ništa što bi se moglo dovesti u korelaciju s dva prethodna elementa konstrukta (osim, dakako, kao insinucija) – njoj je smetala homogenizacija, no već je iz njene rečenice posve jasno da ta homogenizacija stoji u jasnoj korelaciji s pritiskom koji dolazi iz Srbije i iz krugova vojne klike (ne samo ... nego). I tako od narativa našega vrlog (de)konstruktora na kraju ostade jedna “zamišljena slika” ali ne i pravilo, jedna notorna laž i jedan krivo uporabljeni citat – sve zajedno, pak, postupak koji se teško može opisati riječima primjerenim znanstvenom diskursu!

Sklonost izmišljanju stvarnosti Campbell nadopunjuje metodološkim postupkom u kojemu ključni dokaz postaje niz ane-

gdota, prikupljenih neselektivnom uporabom jedne vrsti vrela i ignoriranjem svih ostalih. To je metodologija u kojoj se Jovana Zameticu diskvalificira kao glasnogovornika R. Karadžića, ali se bez ikakvih ograda koriste tekstovi M. Čame i S. Avdića, koji su bili profesionalni propagandisti “Armije BiH” i kao takvi tvorc niza dezinformacija, laži, podvala i sličnih stvari (kojima su se u ratu služile “sve strane”, u većoj ili manjoj mjeri). Iz toga proizlaze nebulozne kvalifikacije o “nekažnjenoj aktivnosti ‘muslimanskih bandi’ nasuprot zvanično organiziranom nasilju srpskih vlasti” (Campbell, 2003, 117), o Sarajevu kao “simbolu multikulturalnoga etosa u Bosni” (Campbell, 2003, 113), što je kvalifikacija s kojom se sigurno ne bi složio još uvijek nepoznati broj žrtava Mušana Topalovića “Cace” (ili je, možda, i “Caco” ubijao po “multikulturalnom ključu”), o “Stranci za BiH, socijaldemokratima i liberalima” kao “multikulturalnim grupama” (Campbell, 2003, 252), koje, doduše, kao političke stranke ni na jednim izborima nisu dobile ni jednoga glasa tamo gdje ne žive Bošnjaci (muslimani). Sve to, i još jako mnogo toga sličnog, dolazi otuda što je D. Campbell ostao oduševljen ahistorijskom raščlambom identiteta bosanskih muslimana T. Bringe (autorica očito nije shvatila da je identitet koji je ona uočila i uobličila velikim dijelom rezultat političke prakse jugoslavenske države od sredine 60-ih godina 20. stoljeća, kada je u sklopu promocije politike nesvrstavanja Titu trebao i “muslimanski izlog”). Polazeći od takve, dijelom invalidne raščlambe, **Campbell identitet bosanskih muslimana kvalificira kao identitet “realiziran u zajednici bez biti”** (Campbell, 2003, 245)! **Takav bi, dakle, identitet trebalo, nizom strategija, nametnuti i ostalima u BiH (a poslije, valjda, i u svijetu).** Među strategijama uz pomoć kojih bi se to moglo ostvariti Campbell nudi i onu “*diskriminatorne* financijske pomoći u korist multikulturalnih političkih snaga i uskraćivanje te pomoći ostalima” (Campbell, 2003, 252 - to bi se moglo, ovo dalje je prijedlog M. A., nastaviti i strategijom “*diskriminatorne* pomoći za preživljavanje”, pa ako ni to ne pomogne može se preći i na zatvaranje pa i fizičku eliminaciju svih koji ne pristanu na zajednicu “bez biti”, tome smo ionako već bili podvrgnuti četrdeset i pet godina). Nakon što je zabrinutost vlasti Federacije BiH oko nemogućnosti utjerivanja poreza na trgovinu, u sklopu čuvenoga švercerskoga raja – “pijace Arizone”, proglasio “birokratskom” (ta tko je vidio ubirati porez od multikulturalnoga komuniciranja, makar ono bilo i trgovina), Campbell na kraju, citirajući W.E. Conollya, iznosi viziju o “državi manjina u kojoj živi generalni etos koji proističe iz mnoštva kulturnih izvora ... u kojoj većina grupa priznaje spornu narav vjerovanja koja stoje u samoj osnovi njihova identiteta, a ujedno koristi takvo uzajamno priznanje kako bi premostila višestruke razlike” (Campbell, 2003, 269). Dakako, filozofirati na fonu nesređenih i gotovo nasumce izabranih dnevnih vijesti, bilo konstruktivno ili de(kon)struktivno, i to proglasiti “progresivnom mišlju”, stvar je osobnoga uvjerenja, mentalnih i duhovnih sklonosti. No, problem nastaje kada se takva filozofija u jednom trenutku pokuša ostvariti u realnom vremenu i prostoru – posljednja svi-ma poznata takva epizoda bila je ona “jugoslavenskoga učenika” Pola Pota (školovan na jednoj od visokih vojnih škola u

SFRJ) i njegovih “crvenih Kmera”, koja je ostavila krvavi trag stotina tisuća mrtvih koji se nisu složili s radikalnim “progresivnim iskorakom” u društvenom razvoju. Zbog vrlo akutne opasnosti da bi se u nestabilnom društvu kakvo je ono u BiH čak i mogao naći netko tko bi sve ovo pokušao pretočiti u realnu političku praksu, bilo bi vrlo uputno vrijednog mislioca Davida Campbella lijepo zamoliti da prestane skrbiti za BiH. Valja ga svakako upozoriti, jer čini se on to ne zna, da ima vrlo sličnih problema i puno bliže njegovoj kući, pa se on ne mora vući po bosanskim zabitim kako bi “spasio svijet”. Neka lijepo ostane doma i pozabavi se, primjerice, uvjeravanjem britanske vlade te protestanata i katolika u Sjevernoj Irskoj da bi i oni mogli “spasiti svijet” stvaranjem “zajednice bez biti” i organiziranjem “države manjina u kojoj živi generalni etos (itd.)”. Siguran sam da će uspjeti!

Otkud, međutim, u svemu ovomu R. Mahmutćehajić? Odgovor je vrlo jednostavan i vidljiv iz već rečenoga - on je u D. Campbellu prepoznao čovjeka kojemu se može “prodati rog za svijeću”, osobu koja vjeruje deklarativnom multikulturnom diskursu bošnjačke intelektualne i političke elite. To, pak, akademskoga istraživača u trenutku pretvara u oruđe ostvarivanja određenih političkih strategija, koje, po širokom uvjerenju kakvo vlada u BiH, uvelike ovise o “međunarodnoj” podršci. Činjenica da pri tomu samoga R. Mahmutćehajića i njegovu zajednicu taj isti D. Campbell tretira kao egzotičnu vrstu i na određeni način kao zamorce, s kojima i nad kojima bi trebalo provoditi pokus, to nema veze. Ili, kako se to može pročitati u jednoj anegdoti, čije univerzalno značenje u diskursu Bošnjaka D. Campbell očito nije shvatio: “*mi ne želimo muslimansku zemlju, ali trebamo glasati za SDA kako bismo dobili državu ... Kasnije možda možemo imati različite stranke, ali sada to mora biti SDA, inače ćemo ostati bez države, kao Kurdi*” (Campbell, 2003, 253, gdje se iskaz tumači kao “taktička” podrška nacionalistima – naglasio M.A.). Riječ je, dakle, o tomu da “mi Bošnjaci” trebamo dobiti “svoju državu”, državu koju nećemo dijeliti ni sa kime i u kojoj će se “ostali” osjećati kao u “našoj državi”, jer ako tu državu budemo “dijelili” s drugima onda ćemo biti kao Kurdi. Na putu ostvarenja tako postavljenoga cilja sve

valja pretrpjeti, i sumnjivu demokraciju SDA, ali i kojekakve D. Campbelle i njihov “orijentalizam/balkanizam”, ako oni osiguravaju ostvarenje ovoga *par excellence nacionalističkoga* (narod sa svojom državom = “nacija”) cilja.

Nacionalizmi, dakle, kakve smo ovdje tek orisali imaju u društvenoj stvarnosti BiH duboki korijen, pa ključno pitanje nije mogu li se oni prebrisati krpom zaborava, de(kon)struirati ili u kratkom roku zamijeniti nekim “transnacionalnim bosanstvom”, već kako će i za koje svrhe političke elite koristiti taj duboko usađeni nacionalistički diskurs (mogućnost je izbora uvijek otvorena i stvar je osobnoga odbira). Predstojeći, pak, procesi modernizacije (a u današnjemu svijetu to praktično znači “vesternizacije” u smislu izgradnje civilnoga društva i liberalne demokracije) postavljaju pred lokalne elite još veće izazove. Globalizacija i trenutna dostupnost informacija u tome sklopu otvaraju već naznačeni i akutni problem identifikacija s dijelovima “vanjskoga svijeta” prema načelu vjerske/civilizacijske opredijeljenosti, identifikacija koje su daleko od toga da BiH donesu bilo kakvu korist. Zaključujući, dakle, ova nevesela razmatranja može se konstatirati da u ovome trenutku BiH treba posve novu garnituru političke i intelektualne elite koja bi bila u stanju odgovoriti na postavljene izazove, oslanjajući se na još uvijek postojeću i potencijalnu vanjsku pomoć. Njezin bi primarni zadatak bio upregnuti upravo nacionalizam, kao realnu društvenu snagu i sredstvo masovne političke mobilizacije, za izgradnju procedura zajedničkoga djelovanja, rješavanja konflikata i donošenja odluka, a kroz to i za pothvat ulaska, makar i na mala vrata, u krug modernih europskih država.

DR. MLADEN ANČIĆ (SARAJEVO, 1959), ZAVOD ZA POVIJESNE ZNANOSTI HAZU U ZADRU / HRVATSKI STUDIJI SVEUČILIŠTA U ZAGREBU.

LITERATURA (citirana djela)

- Anderson, 1998 = *Nacija: zamišljena zajednica* (izv. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 1983), Beograd 1998;
- Antoljak, 1992 = S. ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija do 1918*, 1, Zagreb 1992;
- Assmann, 2002 = *Rad na nacionalnom pamćenju* (izv. *Arbeit am Nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*, 1993), Beograd 2002;
- Barford, 2001 = P.M. BARFORD, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Europe*, Ithaca N.Y. 2001;
- Bibò, 1995 = I. BIBÓ, "Bijeda istočnoevropskih malih država" (izv. *Válogattot tanulmányok*, 1986), u: I. BIBÓ - T. HUSZÁR - J. SZÜCS, *Regije evropske povijesti*, Zagreb 1995;
- Bijelić – Savić, 2003 = D. I. BJELIĆ - O. SAVIĆ (ur.), *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*, Beograd 2003;
- Bilandžić, 1999 = D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999;
- Brković, 2002 = M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum - identitet i kontinuitet*, Mostar 2002;
- Bringa, 1997 = T. BRINGA, *Biti musliman na bosanski način* (izv. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*, 1995), Sarajevo 1997;
- Campbell, 2003 = D. CAMPBELL, *Nacionalna dekonstrukcija. Nasilje, identitet i pravda u Bosni* (izv. *National Deconstruction: Violence, Identity, and Justice in Bosnia*, 1998), *Forum Bosnae* 21/2003;
- Conversini, 1998 = D. CONVERSINI, "Tko su bili secesionisti?", u: Hodge – Grbin (ur.), *Europa i nacionalizam*, Zagreb 1998;
- Ćirković, 1998 = S. ĆIRKOVIĆ, "Naseljeni gradovi' Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 37/1998;
- Čavoški, 1991 = K. ČAVOŠKI, "Jugoslavija i srpsko pitanje", u: A. ĐILAS (ur.), *Srpsko pitanje*, Beograd 1991;
- Đilas, 1991 = A. ĐILAS, "Hrvatsko-srpski sukob i liberalna demokratija", u: A. ĐILAS (ur.), *Srpsko pitanje*, Beograd 1991;
- Džaja, 2003 = S.M. DŽAJA, "Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi", u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*, Sarajevo 2003;
- Ekmečić, 1989 = M. EKMEČIĆ, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 1-2, Beograd 1989;
- Filipović, 1996 = M. FILIPOVIĆ, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996;
- Hoare – Malcolm, 2001 = Q. HOARE – N. MALCOLM (ur.), *Books on Bosnia*, London s.a. (2001);
- Hobsbawm - Ranger, 2002 = E. HOBSBAWM – T. RANGER (ur.), *Izmišljanje tradicije* (izv. *The Invention of Tradition*, 1983), Beograd 2002
- Hroch, 2000 = M. HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, New York 2000;
- Imamović, 1995 = E. IMAMOVIĆ, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo 1995;
- Imamović, 1997 = M. IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997;
- Ivić, 1991 = P. IVIĆ, "Jezik i problemi oko njega", u: A. ĐILAS (ur.), *Srpsko pitanje*, Beograd 1991;
- Jelavich, 1992 = Ch. JELAVICH, *Južnoslavenski nacionalizmi* (izv. *South Slav Nationalisms – Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, 1990), Zagreb 1992;
- Jenkins, 2001 = R. JENKINS, *Etnicitet u novom ključu* (izv.: *Rethinking Ethnicity*, 1997), Beograd 2001;
- Jović, 2003 = D. JOVIĆ, *Jugoslavija država koja je odumrla*, Zagreb 2003;
- Kamberović, 2003 = H. KAMBEROVIĆ, "'Turci' i 'kmetovi' – mit o vlasnicima bosanske zemlje", u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*, Sarajevo 2003;
- Kurta, 2001 = F. KURTA, *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region c. 500-700*, Cambridge 2001;
- Kværne, 2003 = J. KVÆRNE, "Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova", u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*, Sarajevo 2003;
- Meštrović, 1993 = I. MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1993;
- Pešić, 1996 = V. PEŠIĆ, "Rat za nacionalne države", u: N. POPOV (pr.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996;
- Pleterski, 1990 = A. PLETERSKI, *Etnogeneza Slovanov*, Ljubljana 1990;
- Raukar, 1007 = T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997;
- Redžić, 2000 = E. REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000;
- Rihtman-Auguštin, 1984 = D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb 1984;
- Roudometof, 2001 = V. ROUDOMETOF, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy. The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport (Conn.) – London 2001;
- Samardžić, 1991 = R. SAMARDŽIĆ, "Istorijski karakter Srba", u: A. ĐILAS (ur.), *Srpsko pitanje*, Beograd 1991;
- Smith, 1998 = A. SMITH, *Nacionalni identitet* (izv. *National Identity*, 1991), Beograd 1998;
- Stančić, 2002 = N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002;
- Todorova, 1999 = M. TODOROVA, *Imaginarni Balkan* (izv. *Imagining the Balkans*, 1997), Beograd 1999;
- Vlaisavljević, 2003 = U. VLAISAVLJEVIĆ, "Južnoslovenski identitet i sušta stvarnost rata", u: Bijelić – Savić, 2003;
- Vulliamy, 1994 = E. VULLIAMY, *Seasons in Hell. Understanding Bosnia's Wars*, New York 1994;
- Wehler, 2002 = H.-U. WEHLER, *Nacionalizam. Istorija - forme - posledice* (izv. *Nationalismus. Geschichte - Formen - Folgen*), Novi Sad 2002;